SANOAT KORXONALARIDA IQTISODIY SAMARADORLIKNI OSHIRISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Abdullaev Bahodir Tojimirzaevich
"O'zbekiston metallurgiya kombinati" AJ boshqaruvi raisi
e-mail: bahodirabdullayev@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23120863

Annotatsiya. Mazkur tezisda sanoat korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Korxona samaradorligini ta'minlashda ishlab chiqarish jarayonlarini oqilona tashkil etish, mavjud resurslardan samarali foydalanish, xarajatlarni optimallashtirish, mehnat unumdorligini oshirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va boshqaruv tizimini takomillashtirishning ahamiyati asoslangan. Shuningdek, tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning asosiy tarkibiy qismlari aniqlanib, ularni o'zaro uyg'unlashtirish orqali korxonaning ishlab chiqarish va moliyaviy natijalarini yaxshilash yo'llari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: sanoat korxonasi, iqtisodiy samaradorlik, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, mehnat unumdorligi, resurslardan foydalanish, xarajatlar, boshqaruv, innovatsiya, raqamlashtirish, ishlab chiqarish.

Kirish

Sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Sanoat tarmog'ida mavjud mehnat, kapital, moddiy va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish ishlab chiqarish hajmini oshirish bilan bir qatorda mahsulot tannarxini pasaytirish, foydalilik darajasini yaxshilash va korxonaning raqobatbardoshligini kuchaytirish imkonini beradi.

Iqtisodiy samaradorlik masalasi iqtisodiy nazariyaning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Adam Smit mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning ishlab chiqarish unumdorligini oshirishdagi ahamiyatini asoslab bergan [1]. Uning qarashlariga ko'ra, mehnat jarayonlarining ixtisoslashuvi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, vaqt yo'qotishlarini kamaytirish va mehnat unumdorligini yuksaltirish imkonini beradi.

Keyinchalik ishlab chiqarish omillaridan foydalanish samaradorligi, texnologik taraqqiyot va mehnat unumdorligi masalalari iqtisodiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishiga aylandi. Robert Solou tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy o'sish modelida texnologik taraqqiyot ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi muhim omil sifatida qaraladi [2]. Bu yondashuv sanoat korxonalarida texnologik yangilanish va innovatsion faoliyatning iqtisodiy natijalarga ta'sirini o'rganish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Jozef Shumpeter esa iqtisodiy rivojlanishda innovatsiyalarning roliga alohida e'tibor qaratgan. Uning fikricha, yangi mahsulotlar, yangi ishlab chiqarish usullari, yangi bozorlar va yangi texnologiyalar iqtisodiy rivojlanishning muhim harakatlantiruvchi kuchlaridan hisoblanadi [3].

Hozirgi sharoitda sanoat korxonasining samaradorligi faqat ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi yoki olingan foyda bilan belgilanmaydi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti mahsuldorlikni

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

baholashda ishlab chiqarish natijalari bilan bir qatorda mehnat, kapital va boshqa resurslardan foydalanish darajasini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [4].

Shu sababli sanoat korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarini bir-biri bilan bog‘langan holda takomillashtirishni nazarda tutuvchi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni shakllantirish muhim hisoblanadi.

Asosiy qism

Tashkiliy-iqtisodiy mexanizm deganda korxonaning ishlab chiqarish, moliyaviy, mehnat va boshqaruv jarayonlarini samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi usullar, vositalar va boshqaruv qarorlarining o‘zaro bog‘langan tizimi tushuniladi. Mazkur mexanizm korxona resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini maqbullashtirish, mehnat unumdorligini yuksaltirish va moliyaviy natijalarni yaxshilashga yo‘naltiriladi.

Tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning asosiy vazifasi mavjud resurslardan yuqori natija olish, ishlab chiqarish jarayonidagi yo‘qotishlarni kamaytirish va korxonaning iqtisodiy barqarorligini ta’minlashdan iborat. Shu nuqtayi nazardan uning tarkibida ishlab chiqarishni tashkil etish, mehnatni tashkil etish, resurslarni boshqarish, xarajatlarni boshqarish, moliyaviy rejalashtirish, investitsiyalarni boshqarish, innovatsiyalarni joriy etish va natijalarni monitoring qilish kabi yo‘nalishlar muhim o‘rin egallaydi.

Birinchi navbatda, ishlab chiqarish jarayonlarini oqilona tashkil etish iqtisodiy samaradorlikning muhim sharti hisoblanadi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan to‘liq foydalanmaslik, uskunalarning bekor turib qolishi, ortiqcha zaxiralarning shakllanishi va ishlab chiqarish jarayonidagi uzilishlar korxona xarajatlarining ortishiga olib keladi. Shu sababli ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini muntazam tahlil qilish, mavjud zaxiralarni aniqlash va ulardan foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

Yaponiya tajribasida ishlab chiqarish jarayonidagi ortiqcha xarajat va yo‘qotishlarni kamaytirishga alohida e’tibor qaratiladi. T. Ohno tomonidan ishlab chiqilgan ishlab chiqarish tizimida ortiqcha ishlab chiqarish, kutish, ortiqcha tashish, ortiqcha zaxiralar, keraksiz harakatlar va nuqsonli mahsulotlar asosiy yo‘qotishlar sifatida qaraladi [5]. Mazkur yondashuvni O‘zbekiston sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirishda qo‘llash mumkin.

Ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarni kamaytirish nafaqat mahsulot tannarxini pasaytiradi, balki mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan samaraliroq foydalanish imkonini ham yaratadi. Shu sababli korxonalarda ishlab chiqarish jarayonlarini bosqichma-bosqich tahlil qilish, ortiqcha operatsiyalarni aniqlash va ularni qisqartirish bo‘yicha muntazam chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Ikkinchi muhim yo‘nalish mehnat resurslaridan samarali foydalanish hisoblanadi. Mehnat unumdorligining oshishi bir xil miqdordagi resurslar hisobiga ko‘proq mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi. Shu sababli xodimlarning malakasini oshirish, ularni qayta tayyorlash, mehnat jarayonlarini takomillashtirish va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim vositalaridan hisoblanadi.

Mehnat unumdorligini oshirish faqat xodimlar sonini kamaytirish orqali emas, balki ish jarayonlarini takomillashtirish, mehnat sharoitlarini yaxshilash, xodimlarni moddiy va nomoddiy rag‘batlantirish hamda yangi texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali amalga oshirilishi kerak. Bunday yondashuv xodimlarning ishlab chiqarish natijalaridan manfaatdorligini oshiradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Uchinchi yo‘nalish xarajatlarni boshqarish hisoblanadi. Mahsulot tannarxining pasayishi korxonaning foydalilik darajasini oshirish uchun muhim imkoniyat yaratadi. Buning uchun materiallar, energiya, transport, mehnat va boshqa xarajatlar tarkibini muntazam tahlil qilish zarur.

Xarajatlarni boshqarishda faqat xarajatlarni qisqartirish emas, balki ularning iqtisodiy natijadorligini baholash muhim. Masalan, zamonaviy texnologik uskunalarni sotib olish dastlab qo‘shimcha xarajatlarni talab qilishi mumkin. Biroq uzoq muddatda bunday investitsiya energiya sarfining kamayishi, ishlab chiqarish unumdorligining oshishi, mahsulot sifatining yaxshilanishi va texnik xizmat xarajatlarining qisqarishi hisobiga yuqori iqtisodiy samara berishi mumkin [6].

To‘rtinchi yo‘nalish investitsion faoliyatni takomillashtirishdir. Sanoat korxonalarida investitsiyalar yangi texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, mahsulot sifatini oshirish va yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yishga yo‘naltirilishi kerak.

Investitsiya loyihalarini tanlashda ularning faqat moliyaviy natijalarini emas, balki mehnat unumdorligi, resurslar tejamkorligi, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish va korxonaning uzoq muddatli raqobatbardoshligiga ta’sirini ham hisobga olish maqsadga muvofiq.

Beshinchi yo‘nalish innovatsion faoliyatni rivojlantirishdir. J. Shumpeterning ilmiy qarashlarida innovatsiya iqtisodiy rivojlanishning muhim harakatlantiruvchi kuchlaridan biri sifatida ko‘rsatilgan [3]. Sanoat korxonalarida yangi mahsulotlar, yangi ishlab chiqarish texnologiyalari va zamonaviy boshqaruv usullarining joriy etilishi iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beradi.

Innovatsion faoliyatni rivojlantirish orqali korxona yangi bozorlarni egallashi, mahsulot assortimentini kengaytirishi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishi va mahsulot sifatini yaxshilashi mumkin. Shu sababli innovatsion loyihalarning iqtisodiy samaradorligini baholash korxonaning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining muhim qismi bo‘lishi lozim.

Oltinchi yo‘nalish raqamli texnologiyalardan foydalanishni kengaytirishdir. Ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish orqali korxonada resurslar harakatini kuzatish, ishlab chiqarish jarayonlarini nazorat qilish, uskunalarning ishlash holatini monitoring qilish va boshqaruv qarorlarini tezlashtirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Zamonaviy sanoat rivojlanishida raqamlashtirish va innovatsiyalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omillari sifatida qaralmoqda [7]. Shu sababli korxonalar faoliyatida raqamli boshqaruv tizimlari, avtomatlashtirilgan hisob va nazorat vositalari hamda ishlab chiqarish ma’lumotlarini tezkor qayta ishlash tizimlarini joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari

Sanoat korxonalarida tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni takomillashtirish, avvalo, boshqaruv qarorlarining samaradorligini oshirishdan boshlanishi lozim. Boshqaruv qarorlari aniq va ishonchli ma’lumotlarga asoslanishi, ishlab chiqarish hamda moliyaviy ko‘rsatkichlarning o‘zgarishi muntazam tahlil qilinishi kerak.

Bunda korxona faoliyatini baholash uchun mehnat unumdorligi, asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi, material sig‘imi, energiya sig‘imi, mahsulot tannarxi, foydalilik, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi va investitsiyalar samaradorligi kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin [4].

Tashkiliy mexanizmni takomillashtirishda korxona bo‘linmalari o‘rtasidagi vakolat va javobgarlikni aniq belgilash ham muhim. Har bir bo‘linmaning ishlab chiqarish natijalariga qo‘shadigan hissasi baholanishi va natijadorlik uchun javobgarlik mexanizmi shakllantirilishi zarur.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Iqtisodiy mexanizm esa moddiy rag‘batlantirish, xarajatlarni boshqarish, investitsiyalarni rejalashtirish, moliyaviy nazorat va resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish bilan bog‘liq bo‘lishi kerak.

Shuningdek, korxonalarda samaradorlikni oshirish bo‘yicha ichki zaxiralarni aniqlash tizimini joriy etish muhim. Bunda ishlab chiqarishdagi bekor turib qolishlar, ortiqcha material sarfi, energiya yo‘qotishlari, nuqsonli mahsulotlar va mehnat vaqtining samarasiz sarflanishi muntazam aniqlanishi lozim [5].

Xorijiy tadqiqotlarda boshqaruv amaliyotining korxona mahsuldorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi qayd etilgan. Xususan, boshqaruv usullaridagi farqlar korxonalar o‘rtasidagi mahsuldorlik tafovutlarining muhim omillaridan biri sifatida baholanadi [8]. Demak, sanoat korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun faqat ishlab chiqarish texnologiyalarini emas, balki boshqaruv tizimini ham takomillashtirish zarur.

Korxona resurslarining o‘ziga xosligi ham iqtisodiy samaradorlikka bevosita ta’sir ko‘rsatadi. J. Barney tomonidan ishlab chiqilgan resurslarga asoslangan yondashuvga ko‘ra, korxonaning noyob va qimmatli resurslari uzoq muddatli raqobat ustunligini shakllantirishga xizmat qilishi mumkin [11]. Shu sababli sanoat korxonalarida mavjud texnologik, moliyaviy, insoniy va tashkiliy resurslarni aniqlash hamda ulardan samarali foydalanish strategiyasini ishlab chiqish zarur.

Tashkiliy va iqtisodiy boshqaruv vositalarining uyg‘unligi

Sanoat korxonasida tashkiliy va iqtisodiy mexanizmlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona tizim sifatida ishlashi lozim. Tashkiliy mexanizm ishlab chiqarish jarayonlarini muvofiqlashtirsa, iqtisodiy mexanizm ushbu jarayonlarning natijadorligini rag‘batlantiradi.

Masalan, ishlab chiqarish bo‘limida resurslardan foydalanish me’yorlarini belgilash tashkiliy vazifa bo‘lsa, ushbu me’yorlarga rioya qilganlik uchun xodimlarni rag‘batlantirish iqtisodiy mexanizmga kiradi. Xuddi shuningdek, ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarni aniqlash tashkiliy nazorat vazifasi bo‘lsa, yo‘qotishlarni kamaytirgan bo‘linmalarni rag‘batlantirish iqtisodiy vosita hisoblanadi.

Shu sababli korxonalarda natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv tizimini shakllantirish muhim. Bunda ishlab chiqarish natijalari bilan xodimlarning rag‘batlantirish tizimi o‘rtasida aniq bog‘liqlik bo‘lishi lozim.

Korxona faoliyatini baholashda strategik va joriy ko‘rsatkichlarning uyg‘unligiga ham e’tibor qaratish zarur. R. Kaplan va D. Norton tomonidan ishlab chiqilgan muvozanatlashgan ko‘rsatkichlar tizimi korxona faoliyatini faqat moliyaviy natijalar orqali emas, balki ichki jarayonlar, mijozlar va rivojlanish omillari bilan birgalikda baholash imkonini beradi [13].

Mazkur yondashuv sanoat korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni kompleks baholash va boshqaruv qarorlarini uzoq muddatli strategik maqsadlar bilan bog‘lash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, sanoat korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun tashkiliy va iqtisodiy vositalarni yagona tizim sifatida shakllantirish maqsadga muvofiq.

Birinchidan, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini oshirish orqali mavjud resurslardan foydalanish samaradorligini yaxshilash mumkin.

Ikkinchidan, ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarni aniqlash va kamaytirish mahsulot tannarxini pasaytirish hamda foydalilikni oshirish imkonini beradi [5; 9].

Uchinchidan, mehnat unumdorligini oshirish uchun xodimlarning malakasini muntazam rivojlantirish va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish zarur.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

To‘rtinchidan, investitsiya va innovatsion loyihalarni tanlashda ularning korxona iqtisodiy samaradorligiga ta’sirini kompleks baholash lozim [6].

Beshinchidan, raqamli boshqaruv vositalaridan foydalanish ishlab chiqarish va moliyaviy ma’lumotlarning tezkorligini oshirib, boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshilaydi [7].

Oltinchidan, korxonada samaradorlik ko‘rsatkichlarini muntazam monitoring qilish va aniqlangan muammolar bo‘yicha tezkor boshqaruv choralarini ishlab chiqish zarur.

Yettinchidan, korxona resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun resurslarni boshqarish, xarajatlarni rejalashtirish va ishlab chiqarish natijalarini baholash jarayonlarini yagona axborot tizimi orqali muvofiqlashtirish maqsadga muvofiq.

Sakkizinchidan, korxona boshqaruvida uzoq muddatli strategik maqsadlarni joriy ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari bilan bog‘lash zarur. Bunda korxonaning moliyaviy natijalari bilan bir qatorda ishlab chiqarish sifati, mehnat unumdorligi, mijozlar ehtiyojini qondirish va innovatsion rivojlanish ko‘rsatkichlarini ham hisobga olish lozim [13].

Xulosa

Sanoat korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi ishlab chiqarish, moliya, mehnat, investitsiya, innovatsiya va boshqaruv jarayonlarini o‘zaro bog‘liq holda takomillashtirishni nazarda tutadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, korxona samaradorligini faqat ishlab chiqarish hajmi yoki foyda miqdori orqali baholash yetarli emas. Resurslardan foydalanish darajasi, mehnat unumdorligi, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish, xarajatlar tarkibi, mahsulot sifati, texnologik yangilanish va innovatsion faollik ham hisobga olinishi kerak [4].

Shu sababli O‘zbekiston sanoat korxonalarida tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari sifatida ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, resurslardan tejamkor foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish, xarajatlarni boshqarish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, raqamlashtirish va xodimlarning kasbiy salohiyatini rivojlantirishni belgilash mumkin.

Bundan tashqari, korxonalarda ichki zaxiralarni aniqlash, ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarni kamaytirish va boshqaruv qarorlarini ishonchli ma’lumotlarga asoslash mexanizmlarini kuchaytirish lozim. Boshqaruvning zamonaviy usullaridan foydalanish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan bir qatorda korxonaning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ham mustahkamlaydi [8; 11].

Tashkiliy va iqtisodiy mexanizmlarning o‘zaro uyg‘unligi korxonada mavjud resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, xarajatlarni maqbullashtirish va moliyaviy natijalarni yaxshilash imkonini beradi. Shu bilan birga, strategik maqsadlar bilan joriy ko‘rsatkichlarni bog‘lash korxonaning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi [13].

Umuman olganda, sanoat korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni oshirish bir martalik tadbir emas, balki doimiy takomillashtirish jarayoni sifatida tashkil etilishi lozim. Bunda ishlab chiqarish, mehnat, moliya, innovatsiya va boshqaruv yo‘nalishlarining yagona tizim asosida rivojlantirilishi korxonalarning iqtisodiy samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Smith, A. (1776). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell.
2. Solow, R. M. (1957). Technical Change and the Aggregate Production Function. The Review of Economics and Statistics, 39(3), 312–320. DOI: 10.2307/1926047.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3. Schumpeter, J. A. (1934). The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
4. OECD. (2001). Measuring Productivity: Measurement of Aggregate and Industry-Level Productivity Growth. OECD Manual. Paris: OECD Publishing. 156 p.
5. Ohno, T. (1988). Toyota Production System: Beyond Large-Scale Production. Portland, Oregon: Productivity Press. 143 p.
6. Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press. 592 p.
7. United Nations Industrial Development Organization. (2024). Industrial Development Report 2024: Turning Challenges into Sustainable Solutions: The New Era of Industrial Policy. Vienna: UNIDO.
8. Bloom, N., & Van Reenen, J. (2007). Measuring and Explaining Management Practices Across Firms and Countries. The Quarterly Journal of Economics, 122(4), 1351–1408. DOI: 10.1162/qjec.2007.122.4.1351.
9. Womack, J. P., & Jones, D. T. (1996). Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation. New York: Simon & Schuster. 396 p.
10. Porter, M. E. (1990). The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press. 896 p.
11. Barney, J. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. Journal of Management, 17(1), 99–120. DOI: 10.1177/014920639101700108.
12. Drucker, P. F. (1973). Management: Tasks, Responsibilities, Practices. New York: Harper & Row.
13. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1996). The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. Boston, Massachusetts: Harvard Business School Press. 336 p.
14. International Labour Organization. (2024). World Employment and Social Outlook: Trends 2024. Geneva: International Labour Office.
15. United Nations Industrial Development Organization. (2024). International Yearbook of Industrial Statistics 2024. Vienna: UNIDO.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.